

Millest see raamat räägib ja mille poolest on see tähtis?

„Inimtulv“ räägib rahvastiku rollist ajaloos. See ei väida, nagu määraksid suured rahvastiku suundumused – sündimuse ja suremuse suurenemine või vähenemine, rahvaarvu kasvamine või kahane-mine ning migratsioonilained – ära kogu ajaloo käigu. See väidab, et demograafia ei otsusta meie saatust täielikult, vaid üksnes osaliselt. Siin ei astuta välja lihtsustatud, kõike üheleainsale põhjusele taandava ja deterministliku ajalookäsitluse eest. Ühtlasi ei püüta kinnitada, nagu oleks demograafia teatud mõttes algpõhjus, esimese tõuke andja, sõltumatu või väljaspool seisev nähtus, mis avaldab ajaloos mõju ja toob kaasa oma tagajärjed, ent millel endal põhjusi ei olegi. Pigem on demograafia tegur, mida omakorda kujundavad teised arvukad ja keerukad tegurid, mõni neist materiaalne, mõni ideoloogiline ja mõni sootuks juhuslik. Demograafiliste protsesside mõju on mitmepalgeline, kestev ja sügav, aga sama mitmepalgelised, kestvad ja sügavad on nende põhjused.

Demograafia on eluga lahutamatult seotud. Mõnes mõttes ongi see elu ise – selle algus ja ka lõpp. Rahvastikuprotsesse tuleb mõista üheskoos teiste põhjuslike teguritega, näiteks tehniliste uuenduste, majandusliku arengu ning muutuvate tõekspidamiste ja ideoloogiatega, ent siiski on just rahvastikuprotsessid need, mis selgitavad nii mõndagi. Võtkem näiteks feminismi ideoloogia ja vaatekohad. Võimatu on öelda, kas feministlik liikumine kujundas ennetavalt demograafilisi muutusi ja andis neile tõuke või oli pigem nende tagajärg, küll aga saame kaardistada, kuidas on need kaks koos toimunud. Täna on feministlikud ideed imbunud kogu (ikka veel tasakaalust väljas) ühiskonna ja majanduse peaaegu igasse aspekti, alates sellest, kui võrd aktsepteeritud on abieluelne seks, kuni naiste osakaaluni töajõus. Ometi ei oleks revolutsioon ühiskonna suhtumises sugupooltesse ja soorollidesse just sel moel pruukinud toimuda, kui ei oleks leiutatud rasestumisvastaseid tablette, mis võimaldasid järglaste saamisel ise oma valikuid teha. Needsamad rasestumisvastased tabletid

aga sündisid mitte lihtsalt suure hulga meeste ja naiste vaimuannete ning meelekindluse tulemusena, vaid seetõttu, et muutus suhtumine seksi, seksuaalsusse ja sooküsimustesse, mis tähendas, et nende teemade uurimist hakati akadeemilistes ringkondades aktsepteerima ning neid asusid rahastama nii ettevõtted kui ka filantroobid. Feminismi ideoloogia, rasestumisvastaste tablettide kasutuselevõtt ning muutunud suhtumine seksi ja laste saamise mängisid kõik oma rolli summaarse sündimuskordaja vähenemises (summaarne sündimuskordaja näitab, mitu last naine eeldatavasti elu jooksul sünnitab) ning avaldasid sügavat mõju ühiskonnale, majandusele, poliitikale ja ajaloo käigule. Küsimus, kumb tuli enne, kas ühiskonna tahe või rasestumisvastased tabletid, on peaaegu nagu muna ja kana küsimus – nende vastastikust koosmõju saab uurida, aga katsed kindlaks määrata, kas üks neist oli primaarne ehk põhiline ja teine kõigest tagajärg, on juba ette ebaõnnestumisele määratud.

Samamoodi oleks viga rakendada demograafilise vaateviisi asemel pseudomarksistlikku, asendades klassi mõiste rahvastiku mõistega ja väites, et viimane ongi see varjatud tegur, millega saab seletada kogu maailma ajalugu. Samas tähendaks demograafia kõrvaleheitmine, et me jätame tähelepanuta selle, mis võibki osutada viimase kahesaja aasta tähtsaimaks maailma arengusuundi selgitavaks teguriks. Varasemaid aastatuhandeid sobis iseloomustama üks ja seesama troostitu lugu rahvaarvu pidevast kasvust, millele andsid aeg-ajalt tagasikäigu katkud, näljahädad ja sõjad. Umbes 1800. aastast saadik on inimkond suutnud oma arvukust üha enam ise kontrollida ja see on andnud hämmastavaid tulemusi. Demograafia on saanud kõige aeglasemalt muutuvast valdkonnast kõige kiiremini muutuvaks. Rahvastikutrendides ei näe me enam teosammul toimuvaid muutusi, millesse toovad vaheldust järsud katkestused, näiteks must surm. Sündimus ja suremus vähenevad üha kiirenevas tempos ning üleminekud, millele kunagi kulus terveid sugupõlvi, toimuvad nüüd kõigest aastakümnetega.

5.

Suure rassi allakäik

Adolf Hitler oli Nõukogude Liidu vastu peetud sõja esimestel kuudel 1941. aasta teisel poolel ja 1942. aasta alguses oma turvalises peakorteris veendunud, et tema väed on enda kätte haaranud suured idaalad – see oli olnud tema kinnismõte juba vähemalt viimased kakskümmend aastat. Hitleri sotsiaaldarvinistlikud seisukohad olid iseenesest välja kasvanud Malthuse vaadetest ning rajanesid rassivihal ja antisemiitlikel fantaasiatel. Ta pidas elu rahvaste võitluseks neile elatusallikaks oleva maa pärast. Tema lauakõnedena esitatud monoloogid – hilisõhtused uitmõtted ja heietused – näitavad selgesti ta mõttelaadi, mis oli üleni etnilise demograafia kammitsais.

Hitler tundis pakilist vajadust suurendada sakslaste arvu, et suuta võistelda teiste maailmariikide, iseäranis ameeriklastega:

„Ma loodan, et kümne aasta pärast on meid, sakslasi, maailmas kümme kuni viisteist miljonit rohkem ... Tulevikku silmas pidades on tähtis, et meil oleks palju lapsi ... Sada kolmkümmend miljonit inimest Kolmandas riigis, üheksakümmend miljonit Ukrainas. Lisage sellele uue Euroopa teised riigid ja meid saab olema nelisada miljonit ameeriklaste saja kolmekümne miljoni vastu.“

Peale selle, et Hitler tahtis Ameerika Ühendriikidest arvult suuremaks saada, tegi talle muret värviliste arvukuse kasv maailmas:

„Täna lugessin, et Indias on praegu kolmsada kaheksakümmend kolm miljonit elanikku, mis tähendab, et viimase kümne aastaga on seal rahvaarv suurenenud viiekümne miljoni võrra. See teeb muret. Sama nähtust täheldame Venemaal. Millest meie arstid küll mõtleavad? Kas sellest ei piisa, kui valgetele kaitsepookimisi teha?“

Ta mõtiskles, et lõpuks, määrab saatuse ikkagi ära demograafia. „Sündimuse vähenemine, see ongi kõige alus ... See on lutipudel, mis meid kõiki päästab.“¹¹⁴

Esimese maailmasõja olid peale kõige muu põhjustanud hirm ja kahtlustused, mis tekkisid vastastikusest sõltuvusest ja konkurentsist demograafilises olukorras: Suurbritannia ja Prantsusmaa kartsid Saksamaa kasvu, Saksamaa kartis Venemaa kasvu ja omaenda sõltuvust brittide heast tahtest neid toiduainetega varustada. Teisele maailmasõjale andsid aga tõuke ennekõike Hitleri kinnisideed rahvastiku probleemide asjus, ja tema vaatekohad ei olnud just haruldased. Nende kahe sõja vahel Euroopa rahvaarvu kasv kiirenes ja hakkas seejärel aeglustuma, ning ehkki eurooplased jäidki üksteist hirmunult piidlema, tekkis neis samas mõistmine, et nende kollektiivne globaalne ülemvõim ei ole vankumatu ja võib kaduda.

Sõda, gripp ja rahvaarv

Üks Esimese maailmasõja kestev tagajärg seisnes selles, et terve sugupõlv noori mehi ei naasnud enam kunagi koju. Suurbritannias oli see arv 700 000 (ilma kolooniateta), Saksamaal 1,75 miljonit, Venemaal peaaegu kaks miljonit ning Austria-Ungaris ja Prantsusmaal kummaski 1,5 miljonit. Kokku jättis selles sõjas elu ligi kümme miljonit inimest. See tähendas, et alles jäi vähe mehi, kellega abielluda, ja seda ajal, mil väljaspool abielu sündide arv oli väike ning vallaliseks jäänud

7.

Venemaa ja idablokk pärast 1945. aastat. Külmas sõjas alla jäänud riigi demograafia

1985. aasta 11. märtsil, mõni tund pärast partei peasekretär Konstantin Tšernenko surma, valis Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei poliitbüroo Tšernenko järglaseks Mihhail Gorbatšovi, kes oli toonaste Nõukogude standardite järgi veel üsna noor – kõigest 54aastane. Tšernenko oli oma ametis vastu pidanud ainult aasta. Riigi oli ta pärinud parandamatult haigelt Juri Andropovilt, kelle matustel Tšernenko suutis vaevu au anda (Gorbatšovi sõnul oskas Margaret Thatcheri arst selle järgi ennustada Tšernenko enda siitilmast lahkumist mõnenädalase täpsusega).²²⁵ Kui Gorbatšov oma valdusi üle vaatama hakkas, tabas teda otsekohe – nagu ta seda ise hiljem sõnastas – „terve laviin probleemide“.²²⁶ Ehkki Nõukogude Liit oli üks kahest maailma superriigist, tuumariik, pindalalt maailma suurim riik ja Saksamaast Vietnamini ulatunud sotsialistliku leeri keskus, võis seal näha raske haiguse märke.

Paljud probleemid, mis Gorbatšovi sõnul talle laviinina peale langesid, olid sügavalt seotud riigi demograafiaga – seda väidet kinnitas kas või juhtkonna vananemine sellesamas parteis, mille raugastuv ladvik oli valinud riiki juhtima Tšernenko, kes juba kolmeteistkümne

kuu pärast suri. Nii nagu me Suurbritannia kohta saame palju teada riigi kuningannade perekonnaelu ja laste saamise tavadest uurides, võime Nõukogude ühiskonda tundma õppida nende juhtkonna vananemise kaudu. Kuni Gorbatšovini riiki juhtinud gerontokraatia esindas Nõukogude Liidu demograafilist taandumist riigi kõrgeimal tasandil. Õigupoolest oli Gorbatšov juba kümme aastat varem Andropovile maininud, et enamik riiki juhtinud poliitbüroo liikmeid oli ühe jalaga hauas.²²⁷ 1917. aasta noorest ja revolutsioonilisest avangardist (iseegi esibolševik Lenin oli tollal veel alla viiekümne aasta vana, enamik olid palju nooremad) oli saanud hallipäine valitsev klikk, kes tõi takerdudes kuuldavale revolutsiooni ajast pärit klišeesid, mida keegi enam ei uskunud. Valitseva kliki hallinemine kajastas kogu riigi vananemist, vähemasti selle slaavlastega asustatud südamaal.

Nagu rahvaarvu kiire kasv oli loonud vajalikud eeltingimused, mis aitasid Venemaal 20. sajandi keskpaigas suurvõimuks tõusta, avaldas rahvaarvu vähenemine põhjanevat mõju Gorbatšovilt lahendust nõudnud probleemidele. Tõsi, riigi majandusprobleemide südameks oli ülimalt ebatõhus käsumajanduse süsteem. See, et ka kõige põhilisemate kaupade hankimiseks tuli järjekordades seista; laiskus ja lagunemine tehastes; mõtlematus tervise ja ohutuse valdkonnas, mis põhjustas Tšornobõli tuumakatastroofi – seda kõike ei saa lihtsalt demograafilise olukorra süüks panna. Ükskõik mismoodi majandust ka ei tulnuks ümber korraldada, tegi peamiste probleemide maskeerimise üha raskemaks asjaolu, et Venemaa tööliste väkke enam lakamata uut jõudu juurde ei tulnud – ja see oli sündimuse varasema aeglustumise järelkaja. Kui varem oli uute tööliste lõputu juurdevool võimaldanud majanduslikku ebatõhusust tasa teha ning loonud mulje majanduse dünaamilisusest ja kasvust, siis nüüd oli vabrikutest ja põldudel lahkumas sama palju töökäsi, kui sinna saabus, ning seetõttu oli raske majanduskasvu pettekujutlust alal hoida.

Gorbatšovi probleemid ei piirdunud sisemaise majanduse oodatust kehvemate näitajatega. Teisel pool riigi lõunapiiri oli käimas Afganistani sõda, millesse Nõukogude väed olid juba pikki aastaid takerdunud. Inimkaotused olid üha kasvamas, kuivõrd Nõukogude

sest vanade osakaal on rahvastikus tervikuna üpris väike ja inimesed elavad kauem. Nii ületab sündide arv surmade arvu ja rahvastik kasvab sündimuse vähenemisest hoolimata jõudsa hooga edasi.

Mis saab edasi? Tulevikuvärvid

Suur osa demograafilisest arengust on juba nii-öelda tulevikku salvestatud ja seda ei väära enam miski. Demograafilist tulevikku võib kokkuvõtlikult kirjeldada kolme värviga: see tuleb hallim, rohelisem ja vähem valge. Kui alustada hallimast, siis iga uus ühiskond on eelmisest vanem, sest sünde on vähem ja keskmine eluiga pikem. Rahvastiku vananemine on nähtus, mida on täheldatud ühes piirkonnas teise järel, sest sündimus on kahanenud ja keskmine eluiga kasvanud. 1960. aastast peale on maakera rahvastiku mediaanvanus kasvanud umbes seitsme aasta võrra. Arenenud maailmas on see sama aja vältel kasvanud rohkem kui kümme aastat, Ida-Aasias tervikuna kuusteist aastat ja Lõuna-Koreas lausa kakskümmend kaks aastat. Kui Saharataguna Aafrika kõrvale jätta, ei leidu maailmas peaaegu ainsatki riiki ega territooriumi, kus mediaanvanus ei oleks viimase kuuekümmne aasta vältel kasvanud. See protsess on aga alles algamas. ÜRO keskpikkade prognooside järgi on selle sajandi lõpuks nii meeste kui ka naiste mediaanvanus üle neljakümne – kaksteist aastat rohkem kui praegu. See tähendab, et ajavahemikul 1960 kuni 2100 on inimeste mediaanvanus kahekordistunud – kasvanud vaevu kahekümmelt rohkem kui neljakümnele. Rekordilist vanuse kasvu oodatakse etiooplastelt (praegu on nende vanus keskmiselt kaheksateist aastat, 2100. aastaks nelikümmend kolm) ja süürlastelt (praegu vaevu kakskümmend, 2100. aastaks tõenäoliselt peaaegu nelikümmend seitse). Paljudes riikides Poolast kuni Sri Lanka ja Jaapanini välja on mediaanvanus ületanud viiekümne aasta piiri. Selle sajandi lõpuks arvatakse Liibüa mediaanvanus jõudvat umbes samale tasemele, kus on Jaapani oma praegu. Nii vanu ühiskondi ei ole ajalugu kunagi näinud. Leonard Bernsteini „West Side Story“ juurde naastes: kui see

1957. aastal esietendus, oli puertoricolaste mediaanvanus (küll Puerto Ricos, mitte New Yorgis) umbes kaheksateist aastat, 2100. aastaks on see veidi alla viiekümne viie.⁴⁹¹ Kui me väidaksime, et selle hilisema tärmini Bernstein peaks oma muusikali tegevuse paigutama vanadekodusse, mitte tänavajõukude tallermaale, et see vastaks rahva vanuselisele koosseisule, ei olekski see vast ülemäärane liialdus.

Seda, kuidas niisugune märkimisväärne vananemine maailma mõjutab, ei ole võimalik vähimagi kindlusega ennustada, ent selge on see, et maailm, kus mediaanvanus on kahekümne aasta ringis (1960), on hoopis teistsugune kui maailm, kus see on üle neljakümne (2100), mitte ainult kõikvõimalike poliitiliste, majanduslike ja tehnoloogiliste muutuste, vaid juba üksnes vananeva rahvastiku tõttu. Vananemine põhjustab arvatavasti nii positiivseid kui ka negatiivseid muutusi. Optimistlikus vaates on maailm siis tõenäoliselt rahulik ja seaduskuulekas paik. Nagu juba nägime, on ühiskonna nooruse ning selles esineva vägivalla ja kuritegevuse vahel tugev korrelatsioon. Kõik noored ühiskonnad ei pruugi olla kuritegevusse ja sõdadesse uppunud, aga peaaegu kõik vanad ühiskonnad on rahumeelsed. Vanade inimeste puhul on vähem tõenäoline, et nad võiksid relvad haarata või kuritegelikule teele pöörduda, aga peale selle on noored ühiskondades, kus neid on vähe, rohkem hinnatud ja neisse investeeritakse rohkem. Emad, kel on ainult üks poeg, on vähem varmad teda kas tegeliku või kujuteldava vaenlase vastu relvi haarama õhutama kui emad, kel on palju poegi. Teisalt ei ole vanad ühiskonnad nii dünaamilised, uuendusmeelsed ja riskialtid. Vanem rahvastik kaldub tõenäoliselt eelistama kõige turvalisemaid investeeringuid, näiteks kvaliteetseid võlakirju, mitte aktsiaid, ning see mõjutab turge ja nende kaudu ka reaal-majandust. Muutub ka nõudlus kinnisvara järele: elamispinda vajavad üha enam üksi elavad eakad, mitte kasvavad perekonnad. Need mõjurid toimivad juba praegu suures osas arenenud maailmast ja muutuvad globaalseks.

Kui mediaanvanus kirjeldab ühiskonna vanust tervikuna, siis suu- rimat tähelepanu pälvib eakate arvu kasv, eeskätt seepärast, et see töötab surve alla seada arenenud maad kui heaoluühiskonnad, kus